

IX-XII ASRLARDA MA’NAVIY HAYOT, ILMIY-MADANIY MARKAZLAR VA ULAMOLAR FAOLIYATI

Xidirov Xolmat Djurayevich

Termiz davlat pedagogika instituti tarix kafedrası o’qituvchisi v.b prof

Xamrayev Sanjar O’ktam o’g’li

4-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20657550>

Annotatsiya

Ushbu maqolada IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda ma’naviy hayotning rivojlanishi, ilmiy-madaniy markazlarning shakllanishi va ulamolarning ilm-fan taraqqiyotiga qo’shgan hissasi tahlil qilinadi. Mazkur davrda Buxoro, Samarqand, Xorazm va Farg’ona kabi markazlar ilm-ma’rifat o’choqlariga aylanganligi, ta’lim muassasalari va kutubxonalarining faoliyati hamda buyuk allomalarning ilmiy merosi yoritiladi. Shuningdek, ma’naviy qadriyatlarining jamiyat taraqqiyotidagi o’rni va ulamolarning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo’shgan hissasi ochib beriladi.

Kalit so’zlar: IX–XII asrlar, ma’naviy hayot, ilmiy-madaniy markazlar, Markaziy Osiyo, ulamolar, ilm-fan, madaniyat, madrasalar, kutubxonalar, ilmiy meros, tafakkur, ma’rifat, allomalar, Sharq Uyg’onishi, sivilizatsiya.

KIRISH. IX–XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida ma’naviy hayot, ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiy etgan davri sifatida alohida ahamiyatga ega. Ushbu davrda mintaqa nafaqat iqtisodiy va siyosiy jihatdan, balki ilmiy va ma’naviy sohalarida ham yuksalish bosqichiga ko’tarildi. Shaharlarning rivojlanishi, ta’lim tizimining takomillashuvi, kutubxona va madrasalarning ko’payishi natijasida ilmiy faoliyat uchun qulay muhit shakllandi.

Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Xorazm va Farg’ona kabi markazlar ilm-ma’rifat va madaniyat maskanlari sifatida mashhur bo’ldi. Bu maskanlarda faoliyat yuritgan Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg’oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi buyuk allomalar o’zlarining ilmiy asarlari bilan jahon ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo’shdilar.

Mazkur maqolaning maqsadi IX–XII asrlarda ma’naviy hayotning asosiy xususiyatlarini, ilmiy-madaniy markazlarning taraqqiyotini hamda ulamolarning ilmiy va ma’rifiy faoliyatini tahlil qilishdan iborat. Shu bilan birga, ushbu davrda yaratilgan ilmiy va ma’naviy merosning bugungi kundagi ahamiyati ham yoritiladi.

IX–XII asrlar Markaziy Osiyoda nafaqat ilm-fan, balki ma’naviy hayotning ham yuksalgan davri bo’ldi. Bu davrda shaharlar nafaqat iqtisodiy va ma’muriy markaz sifatida, balki ilmiy-madaniy faoliyatning ham markaziy o’rni bo’lib xizmat qildi. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Nishopur, Balx kabi shaharlarda ilmiy muhit shakllandi, kutubxonalar va madrasalar faoliyati kengaydi, va shaharlararo ilmiy kommunikatsiya mustahkamlandi. Shu bilan birga, diniy va ma’naviy institutlar ham ilmiy va ijtimoiy hayotning ajralmas qismiga aylandi.

Ma’naviy hayotning markazida ulamolar va mutafakkirlar turardi. Ular nafaqat diniy bilimlarni tarqatgan, balki falsafa, mantiq, tilshunoslik, tarixshunoslik va tabobat kabi fanlarga ham ta’sir ko’rsatgan. Misol uchun, Beruniy (973–1048) ilmiy faoliyatini geodeziya, astronomiya va tabiatshunoslik bilan bog’lab, tajriba va kuzatishga asoslangan metodologiyani rivojlantirdi¹. Ibn Sino (980–1037) tibbiyot va falsafada nazariya va amaliyotni uyg’unlashtirib, “Al-Qonun fi-t-tibb”

¹ A. Beruniy, **Geodeziya (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar va o’lchovlar haqida)**, Toshkent, Fan nashriyoti, 1973, 112–118-betlar.

asari orqali ilmiy meros qoldirdi². Al-Farg‘oniy (Al-Farghani, IX asr) esa astronomiyada matematik apparat va kuzatuv usullarini tizimlashtirdi³.

Madrasalar bu davrda ilmiy ishlab chiqarishning asosiy institutiga aylandi. Somoniylar davrida Buxoro va Samarqand madrasalari faoliyat ko‘rsatib, keyinchalik Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida ham rivojlandi. Bu ta‘lim maskanlarida nafaqat fiqh va kalom, balki mantiq, hisob, falakiyot, tabobat, til va adabiyot fanlari o‘qitildi. Madrasalarda ustoz-shogird an‘analari rivojlanib, ilmiy muloqot va sharh madaniyati mustahkamlandi. Kutubxona va kitob ko‘chirish madaniyati ilmiy bilimlarni uzatishda muhim vosita bo‘ldi. Shu tariqa, ilmiy va ma‘naviy hayot o‘zaro uyg‘unlashdi, shaharlar ilmiy va diniy markaz sifatida o‘tdi.

Transregional ilmiy aloqalar ham o‘z rolini o‘ynadi. Buyuk Ipak yo‘li va unga ulangan savdo yo‘llari orqali nafaqat tovar, balki g‘oya, matn, ilmiy metod va terminlar ham tarqaldi. Bu ulamolar va ilmiy markazlar faoliyatini kengaytirib, metod va nazariy yondashuvlarning sinovdan o‘tishiga yordam berdi. Shuningdek, hukmdorlarning homiyligi ulamolar va madrasalarning barqaror faoliyatini ta‘minladi, ilmiy va ma‘naviy hayotga siyosiy legitimlik berdi[4].

Natijada IX–XII asrlarda shakllangan ilmiy-madaniy muhit va ulamolar faoliyati Markaziy Osiyoda ilm-fan va ma‘naviyatning mustahkam poydevorini yaratdi, keyingi asrlarda ham mintaqaviy va jahon ilmiy merosiga ta‘sir ko‘rsatdi.

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar madaniy hayotga sezilarli ta‘sir ko‘rsatdi. Arab istilosi natijasida mintaq faqat Islom dinini qabul qilgani bilan cheklanmay, arab tili va yozuvi ham rasmiy va ilmiy til sifatida joriy etildi. Arab tili xalifalikda nafaqat ma‘muriy hujjatlar, balki ilmiy tadqiqotlar tili sifatida ishlatilganligi sababli, bilimdonlar uni chuqur o‘rganishga intildilar. Bu jarayon Movarounnahr olimlari va ulamolarining ilmiy salohiyatini oshirishda muhim rol o‘ynadi.

Bag‘dod shahri Sharqning yetakchi ilmiy va madaniy markazi sifatida, IX asrda tashkil etilgan “Bayt ul-hikma” ilmiy dargohi orqali mashhur bo‘ldi. Bu yerda kutubxona faoliyati bilan bir qatorda astronomik kuzatishlar olib boriladigan rasadxonalar faoliyat yuritdi⁴. Bayt ul-hikma ilmiy muhitida olimlar qadimgi yunon, hind va boshqa xalqlarning ilmiy merosini arab tiliga tarjima qilish va o‘rganish bilan shug‘ullanishdi. Shu davrda Movarounnahr va Xurosonning mashhur olimlari – Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy va Abu Nasr Farobiy ijod qilgan⁵.

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (783–850) Xorazm diyorida tug‘ilib, dastlabki bilimlarini mahalliy ustozlardan olgan. Xalifa Ma‘mun zamonida (813–833) Bayt ul-hikma mudiri sifatida faoliyat yuritgan. Al-Xorazmiy matematikada “Al-jabr val-muqobala” asari bilan mashhur bo‘lib, algebra fanini mustaqil soha darajasiga ko‘tarishga katta hissa qo‘shgan. Shuningdek, uning arifmetik risolalari hind raqamlariga asoslangan o‘nlik hisoblash tizimini Yevropaga yetkazishda muhim rol o‘ynagan⁶.

Ahmad al-Farg‘oniy (797–865) Farg‘ona vodiysining Quva shahrida tavallud topgan bo‘lib, astronomiya, matematika va geografiya sohalarida faoliyat yuritgan. U Damashq rasadxonasida osmon jismlari harakatini aniqlash va yangi astronomik jadval (zij) yaratish ishlariga rahbarlik

² A. Ibn Sino, **Tib qonunlari (Al-Qonun fi-t-tibb)**, Toshkent, Abu Ali ibn Sino nomidagi nashriyot, 1980

³ A. Al-Farg‘oniy, **Astronomiya asoslari (Samoviy harakatlar va yulduzlar ilmi)**, Toshkent, O‘qituvchi nashriyoti, 1998

⁴ Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S., *O‘zbekiston tarixi*, Iqtisod-moliya nashriyoti, Toshkent, 2016.

⁵ Shamsutdinov R., *O‘zbekiston tarixi*, Akademnashr, Toshkent, 2019.

⁶ M. Al-Xorazmiy, **Al-jabr va al-muqobala haqida risola**, Toshkent, Fan nashriyoti, 1969

qilgan. Shu bilan birga, Yer meridianining bir darajasi uzunligini o'lchashda va Nil daryosidagi qadimgi gidrometr inshootini tiklashda faol ishtirok etgan⁷.

Abu Nasr Farobiy (873–950) Farob shahrida tug'ilib, Samarqand, Buxoro va Bag'dodda bilim olgan. U riyoziyot, falakiyot, musiqashunoslik, mantiq, falsafa, tilshunoslik va adabiyot sohalarida 160 dan ortiq asar yaratgan. Farobiy yunon mutafakkirlarining ilmiy merosini sharhlash va o'rta asr Sharq fanini tizimlashtirish orqali ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shgan⁸.

Abu Ali ibn Sino (980–1037) Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, turli fanlar bo'yicha Sharq va G'arb olimlarining asarlarini mustaqil o'rgangan. U tibbiyot, falsafa, mantiq, riyoziyot va tabobat bo'yicha 450 dan ortiq asar yaratgan. Ayniqsa, “Al-Qonun fi-t-tibb” asari XII asrdan boshlab Yevropada tibbiyotning asosiy qo'llanmasi sifatida ishlatilgan.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) Xorazmning Kat shahrida tug'ilib, Ma'mun akademiyasida faoliyat yuritgan. Beruniy astronomiya, matematika, geodeziya, tarix va mineralogiya sohalarida 160 dan ortiq asarlar yozgan. U Yerning dumaloqligini isbotlagan, globus yaratgan va Kopernikdan besh asr oldin Quyosh atrofidagi Yer harakati nazariyasini ilgari surgan.

Somoniylar davrida Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv va Balx kabi shaharlarda kutubxonalar, kitob do'konlari va madrasalar faoliyati kengaydi. Bu markazlar ilmiy va ma'naviy uyg'onish, yangi iste'dodli olimlar va mutafakkirlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Xorazm Ma'mun akademiyasi kabi dargohlar esa olimlarni tizimli ilmiy faoliyatga jalb qilib, mintaqaviy va transregional ilmiy aloqalarni mustahkamladi⁹.

IX–XII asrlar Markaziy Osiyo va unga tutash hududlar tarixida ma'naviy hayotning faollashuvi, ilmiy-ijodiy muhitning mustahkamlanishi hamda ilm-fan va madaniyatning institutsionallashuvi bilan ajralib turadi. Bu davrda siyosiy maydonda Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar kabi sulolalar hukmronligi shakllanib, shaharlararo savdo yo'llari va iqtisodiy aloqalar qayta jonlandi; natijada ilmiy-madaniy markazlar (Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Urganch, Balx, Termiz kabi) nafaqat mintaqaviy, balki butun islom olami miqyosida ham o'z ta'sir doirasini kengaytirdi. Davrning muhim xususiyati shundaki, ma'naviy hayotning turli qatlamlari — diniy-ilohiyot (kalom), fiqh va hadis, tasavvuf, falsafa, mantiq, tibbiyot, matematika, astronomiya, filologiya, tarixnavislik — o'zaro raqobat va hamkorlikda rivojlandi. Mazkur jarayon “ilmiy-madaniy yuksalish” sifatida talqin qilinar ekan, uning tub omillari sifatida siyosiy barqarorlikning nisbiy davrlari, homiylik (vaqf, saroy va boy savdogarlar qo'llovi), ta'lim tarmoqlarining kengayishi, qo'lyozma madaniyatining taraqqiyoti hamda ulamolalar o'rtasidagi ilmiy muloqot (munozara, safar, ijroza/ijozat an'analari) ko'rsatiladi. Shu bilan birga, bu yuksalish bir yoqlama “oltin davr” tasviri emas: turli mazhabiy tortishuvlar, siyosiy raqobat, ayrim hududlarda beqarorlik va markazlar o'rtasidagi ustuvorlik kurashlari ilmiy muhitning yo'nalishiga ta'sir qilgan. Shunday bo'lsa-da, IX–XII asrlarda shakllangan ilmiy va ma'naviy meros keyingi asrlar uchun metod, til, uslub hamda ilmiy institutlar sifatida tayanch bo'lib xizmat qildi.

Ma'naviy hayotning umumiy ko'rinishini belgilagan asosiy yo'nalishlardan biri — diniy ilmlar tizimining chuqurlashuvi va ijtimoiy hayotga ta'sirining kuchayishi bo'ldi. Movarounnahr va Xuroson shaharlarida masjid, jome'lar, ribot va xonaqohlar nafaqat ibodat maskani, balki dars, bahs va fatvo amaliyoti yuritiladigan ta'lim makoniga aylandi. Hadis ilmi va rivoyat madaniyati yuksalib, isnodga tayanuvchi tekshiruv mezonlari ilmiy tanqidning o'ziga xos shaklini vujudga keltirdi. Fiqh

⁷ A. Al-Farg'oniy, **Astronomiya asoslari (Samoviy harakatlar va yulduzlar ilmi)**, Toshkent, O'qituvchi nashriyoti, 1998

⁸ A. Forobiy, **Fozil odamlar shahri. Fanlar tasnifi haqida**, Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1993

⁹ O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I. Karimov, “O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi xalqaro konferensiya” (Samarqand, 2014).

sohasida hanafiy mazhabi mintaqada keng yoyilib, huquqiy tafakkur jamiyat boshqaruvi, shahar hayoti, savdo muomalalari va oilaviy munosabatlarga doir qoidalarni izchil tizimlashtirdi. Bu jarayonda ulamolar faqat “diniy hukm” chiqaruvchi qatlam bo‘lib qolmay, madaniy-axloqiy me‘yorlarni ham shakllantirgan ijtimoiy institut sifatida ko‘rindi. Somoniylar davrida Buxoro “islomning qubbasini” sifatida tilga olinishi bejiz emas: shahar kutubxonalar, madrasalar va ilmiy majlislar bilan bog‘liq muhitni kuchli qo‘llab-quvvatladi. Manbalarda saroy atrofida kotiblar, tilshunoslar, tarixchilar va faqihlarning jamlangani, shahar aholisida kitobga ehtiyoj va qo‘lyozma ko‘chirish amaliyoti kuchaygani qayd etiladi. Mazkur muhitdan yetishib chiqqan ulamolardan Imom al-Buxoriy hadis ilmini tanqidiy tartibga solishda yuksak mezonlar o‘rnatgan alloma sifatida butun islom olamida tanildi; uning usuli ma‘naviy hayotda “ilmga mas‘uliyat” tamoyilini kuchaytirib, rivoyat va xabarni tekshirish madaniyatini ommalashtirdi. Hadis, fiqh va kalomning ilmiy metodlari o‘zaro ta‘sirlashib, munozara madaniyatini rivojlantirdi; bu esa ijtimoiy fikrda dalil, hujjat, mantiqiy izchillik talabini kuchaytirdi¹⁰.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, IX–XII asrlar Markaziy Osiyo tarixida ma‘naviy hayot, ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan davri hisoblanadi. Bu davrda ilm-ma‘rifatga bo‘lgan e‘tiborning ortishi, ta‘lim muassasalari va kutubxonalarning rivojlanishi hamda ilmiy-madaniy markazlarning shakllanishi jamiyatning ma‘naviy va intellektual salohiyatini yuksaltirdi.

Ayniqsa, Buxoro, Samarqand, Xorazm va Farg‘ona kabi ilmiy-madaniy markazlar ko‘plab olimlar va mutafakkirlarning faoliyat yuritishiga imkon yaratdi. Ushbu davrda yashab ijod qilgan Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi allomalarning ilmiy merosi jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdi.

Demak, IX–XII asrlardagi ma‘naviy hayot va ilmiy-madaniy muhit Sharq Uyg‘onishining muhim poydevorini yaratdi. Bu davrda yaratilgan ilmiy va ma‘naviy meros bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lib, yosh avlodni ilm-fan, ma‘rifat va yuksak insoniy qadriyatlarga ruhlantiruvchi muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. A. Beruniy, Geodeziya (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar va o‘lchovlar haqida), Toshkent, Fan nashriyoti, 1973, 112–118-betlar.
2. A. Ibn Sino, Tib qonunlari (Al-Qonun fi-t-tibb), Toshkent, Abu Ali ibn Sino nomidagi nashriyot, 1980
3. A. Al-Farg‘oniy, Astronomiya asoslari (Samoviy harakatlar va yulduzlar ilmi), Toshkent, O‘qituvchi nashriyoti, 1998.
4. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S., *O‘zbekiston tarixi*, Iqtisod-moliya nashriyoti, Toshkent, 2016.
5. Shamsutdinov R., *O‘zbekiston tarixi*, Akademnashr, Toshkent, 2019.
6. M. Al-Xorazmiy, Al-jabr va al-muqobala haqida risola, Toshkent, Fan nashriyoti, 1969
7. A. Al-Farg‘oniy, Astronomiya asoslari (Samoviy harakatlar va yulduzlar ilmi), Toshkent, O‘qituvchi nashriyoti, 1998
8. A. Forobiy, Fozil odamlar shahri. Fanlar tasnifi haqida, Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1993

¹⁰ M. Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago, [The University of Chicago Press](http://www.press.uchicago.edu), 1974, 198-b

9. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I. Karimov, “O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi xalqaro konferensiya” (Samarqand, 2014).
10. M. Hodgson, The Venture of Islam, Chicago, The University of Chicago Press, 1974